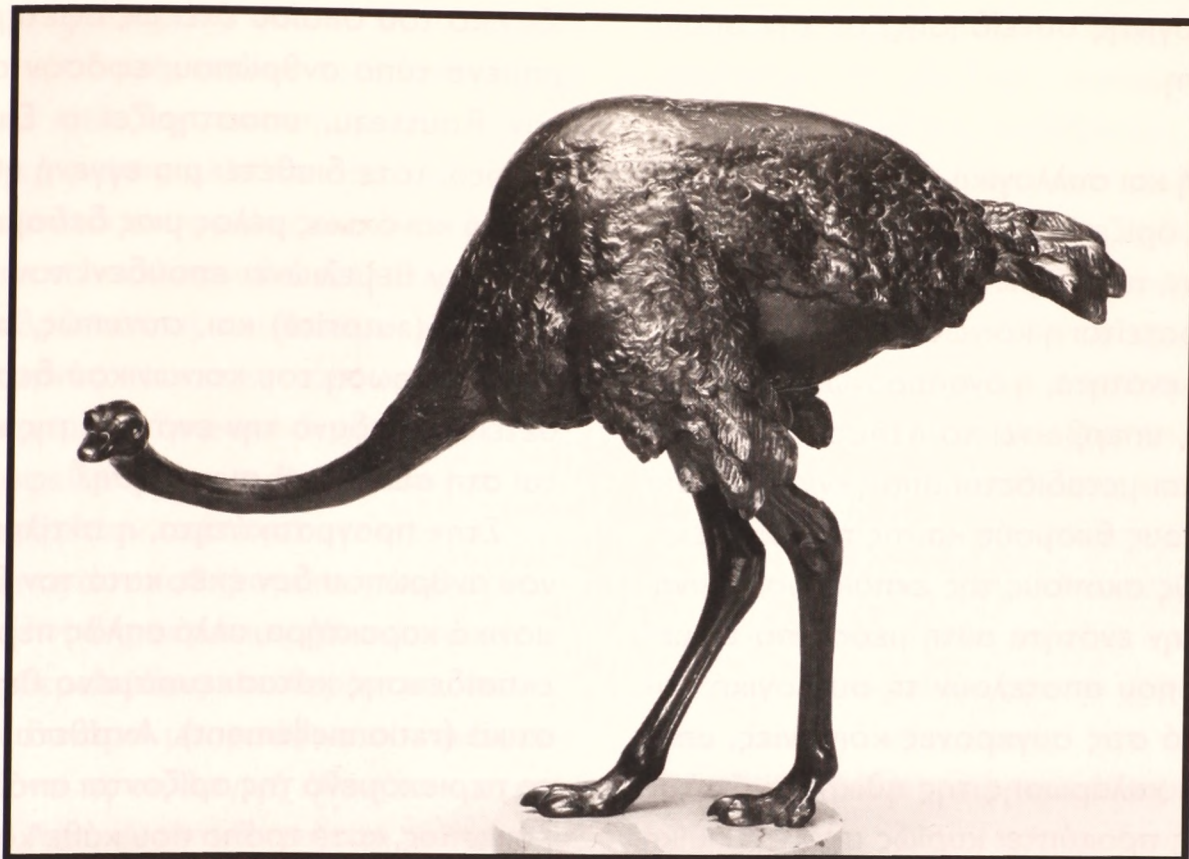

ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ÉMILE DURKHEIM

ΣΤΑΘΗΣ ΜΠΑΛΙΑΣ

Εισαγωγή

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η παρουσίαση και η ανάλυση των θέσεων του E. Durkheim για την ηθικο-πολιτική αγωγή και την αυτονομία, έτσι όπως τις κατέθεσε τόσο στα κοινωνιολογικά κείμενά του όσο και στα αμιγώς εκπαιδευτικά. Είναι γνωστό ότι ο Durkheim υπήρξε κυρίως ένας από τους ιδρυτές και θεμελιωτές της κοινωνιολογίας, ενώ υπήρξε ταυτόχρονα ένας παιδαγωγός με ευρύτατη φιλοσοφική κατάρτιση. Στην πραγματικότητα, οι τρεις αυτές ιδιότητες του Durkheim αποτελούν όψεις του συνολικού επιστημονικο-κοινωνικού του προγράμματος, οι οποίες συνδέονται με μια εσωτερική αλληλουχία και μια λογική συνοχή που τις καθιστά βαθιά αλληλένδετες.¹ Η εκπαίδευση είναι προπαντός στενά συνυφασμένη με την κοινωνιολογική θεωρία του Durkheim, κυρίως υπό την έννοια ότι αποτελεί, όπως θα επιχειρήσω να δείξω, ένα από τα κυριότερα μέσα για την υλοποίηση του παραπάνω προγράμματος. «Μιλώ για την εκπαίδευση ως κοινωνιολόγος», συνήθιζε να λέει ο Durkheim. Όταν μιλούσε, όμως, για την εκπαίδευση, ο Durkheim μιλούσε συγχρόνως και για τη δημοκρατία και για την έννοια του πολίτη, δεδομένου ότι στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού (3η Γαλλική Δημοκρατία), το ζήτημα της δημο-

Ο Στάθης Μπάλιας διδάσκει κοινωνιολογία στο Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία του Πανεπιστημίου Πατρών. (balias@upatras.gr)

κρατίας και της οικοδόμησής της απασχόλησε έντονα την πολιτική τάξη και τους διανοούμενους της Γαλλίας.

Παρά το γεγονός ότι ο Durkheim δεν ασχολήθηκε συστηματικά με τη θεωρία της δημοκρατίας και των αξιών της, η δημοκρατική ηθικο-πολιτική αγωγή αποτελεί μια σημαντική πλευρά του παιδευτικού του προγράμματος και είναι άμεσα συνυφασμένη με την ιδέα της αυτονομίας, μιας έννοιας η οποία έχει ένα σαφές ηθικο-πολιτικό περιεχόμενο που συνδέεται ευθέως με την πολιτική και δημοκρατική αυτονομία. Η κατανόηση τόσο της ηθικο-πολιτικής αγωγής όσο και της έννοιας της αυτονομίας στο παιδευτικό πρόγραμμα του Durkheim προϋποθέτει την κατανόηση μιας ακόμα πιο κεντρικής έννοιας της κοινωνικής του θεωρίας, δηλαδή της συλλογικής συνείδησης, με την οποία είναι βαθιά συνυφασμένη.

2. Ηθικο-πολιτική αγωγή και συλλογική συνείδηση

Η συλλογική συνείδηση ορίζεται από τον Durkheim ως το σύνολο των ηθικών αξιών, των εθίμων και των κανόνων στη βάση των οποίων συγκροτείται η κοινωνία και χάρη στους οποίους είναι δυνατή η ενότητα, η αναπαραγωγή και η διαιώνισή της. Ως τέτοια, υπερβαίνει το άτομο, υφίσταται ανεξάρτητα από αυτό και μεταδίδεται από γενιά σε γενιά μέσα από τη γλώσσα, τους θεσμούς και τις παραδόσεις.² Ένας από τους βασικούς σκοπούς της εκπαίδευσης είναι ακριβώς να ενισχύσει την ενότητα αυτή μέσα από τη μετάδοση των στοιχείων που αποτελούν τη συλλογική συνείδηση, η οποία, ειδικά στις σύγχρονες κοινωνίες, υποσκάπτεται εξαιτίας της χαλάρωσης της ηθικής ενότητάς τους. Αυτή η χαλάρωση προκύπτει κυρίως από την ηθική του ατομικισμού που μεταφράζει την αναπόφευκτη εξέλιξη της αστικής κοινωνίας προς έναν αυξανόμενο καταμερισμό εργασίας και σε μια σχετική αποδέσμευση του ατόμου από τη συλλογική ηθική. Η συλλογική ηθική στις σύγχρονες αστικές κοινωνίες έχει, λοιπόν, έναν ατομικιστικό χαρακτήρα, συγκροτούμενη από τις φιλελεύθερες αξίες της ελευθερίας, των ατομικών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων και εν γένει της ηθικής του ατομικισμού, γεγονός που επιτείνει το πρόβλημα της ενότητας της κοινωνίας. Αυτός είναι ο βασικότερος λόγος για τον οποίο το βασικό θεωρητικό μέλημα του Durkheim είναι η ανάδειξη του ηθικού νόμου και της ηθικής δύναμης (*autorité morale*) που συνέχει την κοινωνία και, αντίστοιχα, της εκπαίδευσης πρωτίστως ως μηχανισμού συνοχής και αναπαραγωγής της.

Ο πρωταρχικός σκοπός της εκπαίδευσης κατά τον Durkheim είναι, λοιπόν, να διαμορφώνει μεταξύ των μελών της κοινωνίας «μια επαρκή κοινότητα ιδεών και αισθημάτων, χωρίς την οποία καμιά κοινωνία δεν μπορεί να υπάρξει».³ Διότι το μέλλον, λέει ο Durkheim, δεν μπορεί να προκύψει εκ του μηδενός: «δεν μπορούμε να το οικοδομήσουμε παρά με τα υλικά που μας κληροδότησε το παρελθόν».⁴ Έτσι, ο σκοπός της εκπαίδευσης επιτυγχάνεται

με τη μύηση των νέων στην υφιστάμενη συλλογική ηθική και με την προσχώρησή τους στον ηθικό νόμο που ενυπάρχει σε κάθε κοινωνία. Με άλλους όρους, ο σκοπός της εκπαίδευσης ισοδυναμεί με την πράξη διαμόρφωσης ενός «κοινωνικού είναι» σε κάθε μέλος της κοινωνίας.⁵

Ο συλλογικός αυτός χαρακτήρας της εκπαίδευσης οδηγεί κατ' αρχήν τον Durkheim σε μια αποσύνδεσή της από αμιγώς ατομικούς σκοπούς, όπως είναι η ηθική τελείωση και η ευτυχία του ανθρώπου, τις οποίες υποστήριξαν αντίστοιχα ο Kant και ο J. Mill.⁶ Η αποσύνδεση αυτή σχετίζεται άμεσα με την απόρριψη από τον Durkheim του ανθρώπου *in abstracto*, στη βάση της οποίας άσκησε κριτική στο κοινωνικό πρόγραμμα του Rousseau, το παιδαγωγικό ιδανικό του οποίου έχει ως αφετηρία ακριβώς έναν αφηρημένο τύπο ανθρώπου: εφόσον ο άνθρωπος είναι κατά τον Rousseau, υποστηρίζει ο Durkheim, «εκ φύσεως καλός», τότε διαθέτει μια εγγενή ηθικότητα ως άνθρωπος γενικά και όχι ως μέλος μιας δεδομένης κοινωνίας, πράγμα που δεν θεμελιώνει επουδενί τον σεβασμό σε μια ηθική δύναμη (*autorité*) και, συνεπώς, οδηγεί στην ανυπακοή, στη χαλάρωση του κοινωνικού δεσμού και κατ' επέκταση θέτει σε κίνδυνο την ενότητα της κοινωνίας που στηρίζεται στη συλλογική συνείδηση.⁷

Στην πραγματικότητα, η αντίληψη αυτή του αφηρημένου ανθρώπου δεν έχει, κατά τον Durkheim, έναν επιστημονικό χαρακτήρα, αλλά απλώς περιγράφει ένα ιδανικό της εκπαίδευσης κατασκευασμένο θεωρητικά και ορθολογιστικά (*rationnellement*). Αντίθετα, η ανθρώπινη φύση και το περιεχόμενό της ορίζονται από τον πολιτισμό της κάθε κοινωνίας, κατά τρόπο που κάθε κοινωνία έχει ένα ιδεώδες του ανθρώπου⁸ και, συνεπώς, ο σκοπός της εκπαίδευσης δεν μπορεί να είναι άλλος από το «να μυήσει τους νέους στον τύπο του ανθρώπου που περιέχει ο [κάθε] πολιτισμός (*civilization*)».⁹ Ο σκοπός της εκπαίδευσης δεν είναι, δηλαδή, άλλος από την αναπαραγωγή του τύπου του ανθρώπου που χαρακτηρίζει κάθε ανθρώπινη κοινότητα με δεδομένα πολιτισμικά γνωρίσματα και με μια ορισμένη πολιτισμική ταυτότητα.

Συνεπώς, ο επιστημονικός χαρακτήρας της παιδαγωγικής απορρέει από τη γνώση της παιδαγωγικής ύλης, δηλαδή από τη γνώση των «πραγματικών» ηθικών αξιών και θεσμών που χαρακτηρίζουν κάθε κοινωνία και τη συγκροτούν ως πολιτισμική κοινότητα, και όχι από αυτό που ο Durkheim ονομάζει «θεωρητική παιδαγωγική», η οποία θεμελιώνεται σε ένα ορθολογιστικό, δηλαδή σε ένα *a priori* κατασκευασμένο ιδανικό της ανθρώπινης φύσης και της ηθικής, το οποίο διεκδικεί έναν οικουμενικό χαρακτήρα και περιεχόμενο. Έτσι, η ηθική τελείωση του ατόμου ορίζεται από το ιδεώδες που περιέχει η συλλογική ηθική της κάθε συγκεκριμένης κοινωνίας, δεδομένου ότι κάθε κοινωνία διαμορφώνει ένα ορισμένο ηθικό και διανοητικό ιδανικό του ανθρώπου, το οποίο αποτελεί ακριβώς τον «πυ-

ρήνα της εκπαίδευσης», υπό την έννοια της αναπαραγωγής του ως κεντρικού σκοπού της.¹⁰ Το ιδανικό αυτό περιέχεται, συνεπώς, και στην ατομικιστική ηθική της αστικής κοινωνίας, η οποία, ανεξάρτητα από την κυριαρχία του ατομικισμού, δεν παύει ταυτόχρονα να διατηρεί τον συλλογικό της χαρακτήρα, δηλαδή να θεμελιώνεται σε μια συλλογική συνείδηση. Πρόκειται για μια ατομικιστική ηθική, η οποία θεμελιώνεται ταυτόχρονα στις δημοκρατικές αξίες και στη συλλογική ηθική που έχει κληροδοτήσει το παρελθόν.

3. Δημοκρατική αυτονομία και συλλογική ηθική

Σύμφωνα με τον Durkheim, στην αστική κοινωνία η συλλογική ηθική συγκροτείται όχι μόνο από τα στοιχεία που έχει κληροδοτήσει η παράδοση, κυρίως τα θρησκευτικής προέλευσης, αλλά και από την επιστήμη, την κριτική σκέψη, την επιστημονική γνώση, αλλά και από ένα ιδανικό του πολίτη που θεμελιώνεται στον μοντέρνο ανθρωπισμό. Το ιδανικό αυτό πρέπει να καλλιεργηθεί περαιτέρω, διότι «μόνο μια ευρέως ανθρωπιστική κουλτούρα μπορεί να προσφέρει στις σύγχρονες κοινωνίες τους πολίτες που έχει ανάγκη».¹¹ Έτσι, σε μια σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία, η εκπαίδευση οφείλει να προωθεί το ιδανικό του πολίτη με το να καλλιεργεί τον σεβασμό στον λόγο, στην επιστήμη, στις ιδέες και τα συναισθήματα που συγκροτούν τη δημοκρατική ηθική.¹² Η δημοκρατική ηθική συγκροτείται, προφανώς, από τις θεμελιώδεις ελευθερίες του πολίτη, οι οποίες τουλάχιστον δυνάμει μπορούν να υποσκάψουν και να θέσουν σε κίνδυνο τη συλλογική ηθική που στηρίζεται στις παραδόσεις. Άρα, ακολουθώντας τη σκέψη του Durkheim, η δημοκρατική ηθική οφείλει να μην αντιφάσκει με τη συλλογική ηθική της κοινωνίας και να εναρμονίζεται αποτελεσματικά με αυτή. Επιπλέον, η εκπαίδευση οφείλει να οικοδομήσει ένα «ειρηνικό, ηθικό και επιστημονικό δίκαιο», το οποίο, μαζί με την αγάπη για την ελευθερία και το ίσο ενδιαφέρον για τα καθήκοντα και την ευθύνη, πρέπει να γίνει αντικείμενο λατρείας από τους πολίτες.¹³

Πώς, όμως, συμβιβάζεται αυτή η δημοκρατική ηθική, η οποία εξ ορισμού θεμελιώνεται στον ατομικισμό και την ελευθερία, με τον συλλογικό χαρακτήρα της κοινωνικής ηθικής ή και με τα ανθρωπολογικά της στοιχεία που προέρχονται από τις παραδόσεις και τη θρησκεία; Πώς συμβιβάζονται οι δημοκρατικές αξίες, όπως η ελευθερία της συνείδησης και της σκέψης, με το γεγονός ότι η συλλογική ηθική που περιέχει τις εν λόγω αξίες επιβάλλεται στο άτομο κατά τρόπο που του ασκεί έναν καταναγκασμό στερεοτικό της ελευθερίας του; Πώς συμβιβάζεται το πρόταγμα της αυτονομίας και της ελευθερίας που οφείλει να καλλιεργεί η δημοκρατική εκπαίδευση με τους περιορισμούς και τους καταναγκασμούς που θέτει η συλλογική ηθική;

Ο συλλογικός προσανατολισμός της εκπαίδευσης οφείλει, κατά τον Durkheim, να ικανοποιεί το αίτημα της

ελευθερίας του ατόμου κατά τρόπο που να μην αντιφάσκει με την υποταγή του στα «πράγματα», ήτοι στη συλλογική ηθική, αλλά να διαφυλάσσει την αυτονομία του. Παρά το ότι η συλλογική συνείδηση ασκεί στο άτομο έναν καταναγκασμό, εφόσον στην ουσία τού επιβάλλεται, ο Durkheim επιχειρεί να διατυπώσει μια θεωρία ελεύθερης επιλογής στην οποία θεμελιώνεται η αυτονομία του ατόμου και, συγχρόνως, διαφυλάσσεται ο ατομικιστικός και φιλελεύθερος χαρακτήρας της αστικο-δημοκρατικής κοινωνίας.

Η έννοια της αυτονομίας, όπως την αντιλαμβάνεται και τη χρησιμοποιεί ο Durkheim, είναι κεντρική για την κατανόηση του κοινωνικο-επιστημονικού του προγράμματος, διότι συμπυκνώνει και ενοποιεί τις επιμέρους αναπτύξεις του στο επίπεδο ενός συναφούς επιστημολογικού και ηθικο-φιλοσοφικού διαβήματος στο πλαίσιο του οποίου καθίστανται λογικά συμβατοί τόσο οι εκπαιδευτικοί στόχοι όσο και τα επιστημονικά και ορθολογικά μέσα με τα οποία αυτοί οφείλουν να υλοποιηθούν.

Ο Durkheim επικαλείται την καντιανή ηθική, η οποία συνδυάζει κατ' εξοχήν τον επιτακτικό/δεσμευτικό χαρακτήρα του ηθικού νόμου, δια του οποίου το άτομο καλείται σε ενός είδους παθητικής υπακοής, με την αυτονομία της βούλησης, χωρίς την οποία ο ηθικός νόμος στερείται της ηθικότητάς του. Αναφερόμενος στον Kant, ο Durkheim προβάλλει το εξής επιχειρήμα: «Η σχέση της ανθρώπινης βούλησης με το νόμο αυτό, λέει ο Kant, είναι μια σχέση εξάρτησης την ονομάζουμε δέσμευση (Verbindlichkeit), και προσδιορίζει έναν καταναγκασμό (Nöthigung)». Ταυτόχρονα, δεν δέχεται ότι «η βούληση αυτή μπορεί να είναι πλήρως ηθική, όταν δεν είναι αυτόνομη, όταν δηλαδή υφίσταται έναν νόμο τον οποίο δεν νομοθέτησε η ίδια». Η αυτονομία της βούλησης, λέει ο Kant, «είναι η μοναδική αρχή κάθε ηθικού νόμου και κάθε καθήκοντος που εναρμονίζεται με αυτόν: κάθε ετερονομία της βούλησης είναι αντίθετη με την ηθικότητα της βούλησης».¹⁴ Η αυτονομία της βούλησης δεν θεμελιώνεται όμως αποκλειστικά στον καθαρό Λόγο, ο οποίος στερείται κάθε δεσμευτικότητας, αλλά στη σχέση που αναπτύσσει με την αισθητότητα (sensibilité).¹⁵ Λόγος και αισθητότητα είναι οι δύο όψεις της διπλής φύσης του ανθρώπου που βρίσκονται σε έναν ανυπέρβλητο ανταγωνισμό, δεδομένου ότι ο μεν καθαρός Λόγος οδηγεί στην αυτονομία, η δε αισθητότητα στην ετερονομία. Πώς μπορεί να επιλυθεί η σύγκρουση αυτή, ώστε να διαφυλαχτεί η αυτονομία ;

Εφόσον ο Λόγος εκληφθεί στην καθαρή μορφή του, ως εξωτερικός στον αισθητό, τον πραγματικό κόσμο, ανήκει στο πεδίο της τυχαιότητας (contingence) και, συνεπώς, δεν μπορεί να θεσπίσει το νόμο της ηθικής τάξης, «ο οποίος εκφράζει τη φύση αυτού του συγκεκριμένου και πραγματικού αντικειμένου που είναι η κοινωνία»,¹⁶ δεν μπορεί δηλαδή να θεμελιώσει τη δεσμευτικότητα που απο-

τελεί την ουσία του ηθικού νόμου. Η δεσμευτικότητα αυτή μπορεί να προέλθει μόνο από το γεγονός της ύπαρξης του Λόγου εντός του πραγματικού κόσμου, δηλαδή εντός του κοινωνικού κόσμου, ο οποίος θέτει όρια όχι μόνο στα πάθη, αλλά και στην ορθολογική φύση μας και κατ' αυτόν τον τρόπο την απελευθερώνει. Ο ανθρώπινος λόγος δεν είναι μια υπερβατική ιδιότητα, αλλά είναι ενταγμένος στον κόσμο και, συνεπώς, υφίσταται τους νόμους του κόσμου αυτού: «Ό,τι υπάρχει στον κόσμο είναι περιορισμένο, και κάθε περιορισμός προϋποθέτει την ύπαρξη δυνάμεων που τον περιορίζουν».¹⁷

Ο περιορισμός αυτός δεν υπάρχει, δηλαδή, λέει ο Durkheim, παρά εντός του κόσμου, που δεν είναι άλλος από τον κοινωνικό κόσμο, ο οποίος επιπλέον αποτελεί και την πηγή της δεσμευτικότητας του Λόγου. Η ορθολογική γνώση του κόσμου μας επιτρέπει να αποκτήσουμε συνείδηση ότι «ο κόσμος είναι αυτός που είναι», γιατί αντιστοιχεί «στη φύση των πραγμάτων, ότι είναι ένας καλός κόσμος στον οποίο μπορούμε να υποταχτούμε απλώς επειδή διαπιστώνουμε ότι δεν υπάρχει καλύτερος».¹⁸ Η φωτισμένη (éclairée), και γι' αυτό ελεύθερη προσχώρησή μας στον κόσμο είναι, λοιπόν, αυτή που μας οδηγεί στην ηθική δέσμευση απέναντί του, δηλαδή απέναντι στις επιταγές της ηθικής τάξης της κοινωνίας. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για μια συναινετική, άρα ελεύθερη προσχώρηση στη συλλογική ηθική, η οποία πρέπει να αποτελεί ταυτόχρονα και έναν από τους σκοπούς της εκπαίδευσης: ο σκοπός της πειθαρχίας που το παιδί οφείλει να μαθαίνει στο σχολείο είναι αξεχώριστη από την ανάπτυξη μιας κριτικής και ορθολογικής σκέψης, αλλά και της αυτονομίας του παιδιού προς την οποία πρέπει να κατατείνει η εν λόγω ανάπτυξη.¹⁹

Αυτή η φιλοσοφία της αυτονομίας και της βούλησης του ατόμου αποτελεί το δικαιολογητικό και συγχρόνως το εξηγητικό υπόβαθρο του όλου ντυρκεμιανού θεωρητικού συστήματος, ο πυρήνας του οποίου είναι μια ορθολογικότητα η οποία θεμελιώνει τη θετική βούληση, την κατάφαση απέναντι στον πραγματικό κόσμο, και, κατ' επέκταση, απέναντι στα κοινωνικά «πράγματα» και στην εμμενή ηθικότητά τους, από την οποία η ατομική πράξη αντλεί τη δεσμευτικότητά της μετατρεπόμενη έτσι σε κοινωνική. Συγχρόνως, η ίδια ορθολογικότητα θεμελιώνει την επιστημονική γνώση, η οποία φωτίζει τη συνείδηση του ατόμου και του επιτρέπει να παρέμβει στο γίνεσθαι, στα «πράγματα», με σκοπό, όχι να τα αλλάξει ριζικά, αλλά να αποσαφηνίσει τη φύση και το περιεχόμενό τους, ώστε να τα αποδώσει στην ορθή και «καθαρή» μορφή τους. Έτσι, για παράδειγμα θα μπορέσει να αποκαθάρει τη συλλογική συνείδηση από τα στοιχεία που δεν είναι συμβατά με τις δημοκρατικές αξίες, όπως είναι τα ανορθολογικά στοιχεία θρησκευτικής προέλευσης. Στο σημείο αυτό, οι σκοποί της επιστήμης (δηλαδή ουσιαστικά της κοινωνιολογίας) και της εκπαίδευσης συγκλίνουν σε έναν και ενιαίο στόχο: να συ-

γκροτήσουν τη συλλογική ηθική σε ορθολογικές βάσεις. Όχι, όμως, και να τη δημιουργήσουν εκ νέου, δηλαδή μέσα από μια ορθολογική κατασκευή, αλλά να την αποκαθάρουν για να την καταστήσουν λειτουργική στο πλαίσιο της αναδυθείσας αστικής κοινωνίας.

4. Επιστημονική γνώση και δημοκρατία

Ο ορθολογισμός του Durkheim δεν είναι ανατρεπτικός, δεν αποσκοπεί στο να παρέμβει «στο σχέδιο της φύσης», δηλαδή της ιστορίας, όπως αυτή εκτυλίσσεται πέραν και ανεξάρτητα από την ανθρώπινη δράση, αλλά αποδέχεται την ιστορική και την κοινωνική πραγματικότητα στη δεδομενικότητά της, παρακολουθώντας την εξέλιξή της και υποτασσόμενος στη λογική της. Για τον λόγο αυτό, η επιστήμη –η οποία είναι συνώνυμη της ορθολογικότητας–, όπως ακριβώς «δεν δημιουργεί την ηθική αλλά απλώς την εξηγεί», έτσι εξηγεί και τις αιτίες που προκαλούν τις «ανώμαλες αποκλίσεις από το σχέδιο της φύσης», απελευθερώνοντας τον άνθρωπο από την άγνοια και αναγάγοντάς τον σε κύριο της ηθικής τάξης: «Η επιστήμη, αποφαίνεται ο Durkheim, είναι η πηγή της αυτονομίας μας».²⁰

Στη λογική αυτή, μια επιστημονική κοινωνιολογία προϋποθέτει, κατά τον Durkheim, ένα ορθολογικό πνεύμα («des bases rationnelles») που θα καταστήσει διαφανή την κοινωνική πολυπλοκότητα και θα ενοποιήσει τις συνειδήσεις στην κατεύθυνση μιας μοναδικής και ενιαίας ηθικής πραγματικότητας. Έτσι, ο σκοπός της κοινωνιολογίας είναι «ο μετασχηματισμός των συγκεχυμένων παραστάσεων της κοινής ηθικής συνείδησης σε διακριτές και ακριβείς έννοιες».²¹ Ο ρόλος της εκπαίδευσης είναι ανάλογος: «Η επιστημονική εκπαίδευση οφείλει να προετοιμάζει τις νέες γενιές να συνηθίσουν να βλέπουν τα κοινωνικά πράγματα ως αντικείμενα της επιστήμης»,²² έτσι ώστε η ηθική τάξη να «δικαιολογείται και να εξηγείται λογικά, χωρίς να συνδέεται με την ύπαρξη ενός υπερβατικού όντος ή με καθαρά θρησκευτικές έννοιες».²³ Στις σύγχρονες κοινωνίες, ο πυρήνας της ηθικής τάξης είναι η ατομικιστική ηθική, δηλαδή η αστική ηθική των ελευθεριών και των δικαιωμάτων, η οποία μπορεί, κατά τον Durkheim, να αποτελέσει τη βάση τόσο για την ενοποίηση της αστικής κοινωνίας όσο και για την ανάπτυξη της δημοκρατίας.

Πρόκειται, προφανώς, εδώ για μια αντίληψη της δημοκρατίας, η οποία δεν αντλεί τις αρχές της από ένα οικουμενιστικό ηθικό πρότυπο, αλλά από την ίδια την ιστορία των δυτικών κοινωνιών στις οποίες το πρότυπο αυτό ενυπάρχει και το οποίο η εκπαίδευση οφείλει ουσιαστικά να αναδείξει. Για το λόγο αυτό, η αντίληψη του Durkheim τόσο για τη δημοκρατία όσο και για την ηθική και την πολιτική αγωγή περιέχει ένα στοιχείο δυτικοκεντρισμού, αλλά ταυτόχρονα και εθνοκεντρισμού, που έρχεται σε αντίθεση με τις αξίες της δημοκρατίας, τουλάχιστον όπως αυτές είναι παραδεκτές στη νεωτερική παράδοση, δηλαδή

ως οικουμενικές αξίες, όπως είναι τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι ατομικές ελευθερίες.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, όμως, η ορθολογική γνώση, όπως αυτή ενεργοποιείται στο πλαίσιο της «επιστήμης της κοινωνιολογίας», και κατ' επέκταση το υποκείμενο, εν προκειμένω ο πολίτης, δεν μπορεί να αυτονομηθεί ουσιαστικά από τη δεδομενικότητα της συλλογικής συνείδησης, δηλαδή από την ιστορική πραγματικότητα εντός της οποίας ενυπάρχει η ατομικότητα. Εντέλει, το ορθολογικό υποκείμενο παραμένει ουσιαστικά εγκλωβισμένο στο πραγματικό, το οποίο, ακόμα κι αν μεταβάλλεται, δεν το οφείλει στην ελεύθερη ατομική βούληση και στην ελεύθερη δράση του πολίτη, αλλά σε μια είδους αναγκαιότητα που καθυποτάσσει τον τελευταίο και τον καθιστά ουσιαστικά αδύναμο σε οποιαδήποτε αλλαγή ή επιλογή που δεν υπαγορεύεται από τη συλλογική ηθική. Η επιστήμη και η ορθολογικότητα στον Durkheim υπηρετεί στην ουσία μια αυτονομία περιορισμένη από τη συλλογική συνείδηση και, συνεπώς, μια αυτονομία με περιορισμένη την ελευθερία του ατόμου. Ωστόσο, η ελευθερία αυτή μπορεί ταυτόχρονα να πραγματωθεί μέσα από τη δυνατότητα να αλλάξει ορισμένα στοιχεία της συλλογικής ηθικής, κυρίως αυτά που απορρέουν από τη θρησκευτική παράδοση. Στην πραγματικότητα, όμως, η ελευθερία παραμένει περιορισμένη και ορίζεται όχι από το ελεύθερο υποκείμενο, αλλά από τις αναγκαιότητες που υπαγορεύει η συλλογική ηθική, και προπαντός από το πρόταγμα της κοινωνικής συνοχής.

5. Συμπεράσματα

Η θεωρία του Durkheim για την αυτονομία μπορεί να εδραιωθεί σε μια θεωρία της δημοκρατίας που θέλει να συγκεράσει την ελευθερία με την αναγκαιότητα, το ατομικό με το συλλογικό, ώστε να κατατείνει σε μια έννοια του κοινού καλού που να διασφαλίζει τόσο την κοινωνική και πολιτική συνοχή της δημοκρατικής κοινωνίας όσο και τις ατομικές ελευθερίες που συγκροτούν την ταυτότητά της ως τέτοιας. Η ταυτότητα αυτή είναι όμως ισοδύναμη με τη συλλογική ηθική εντός της οποίας είναι ενσωματωμένο τόσο το άτομο όσο και οι φιλελεύθερες αξίες. Στο βαθμό που η ατομική ηθική συνείδηση είναι αδιαχώριστη από την ηθική κοινότητα στην οποία ανήκει, ο ατομικός εαυτός και η ατομική ηθική συνείδηση παραμένουν εξ ορισμού περιορισμένα. Παρά το γεγονός ότι ο Durkheim προκρίνει την αυτονομία ως ελευθερία της βούλησης θεμελιωμένη στον επιστημονικό/ορθό λόγο, καθίσταται αδύνατη η κατασκευή οικουμενικών κριτηρίων της ελευθερίας, εφόσον

αυτά θα έρχονταν σε αντίφαση με τη συλλογική ηθική. Η ανάπτυξη της ηθικής αυτονομίας στον Durkheim θεμελιώνεται έτσι σε έναν καταναγκασμό που προέρχεται από την κοινωνία και, υπ' αυτή την έννοια, ενέχει περισσότερο την υπακοή παρά την ηθική ελευθερία, γεγονός που αντιφάσκει με τη δημοκρατική ιδέα της ελεύθερης, αλλά και υπεύθυνης συνείδησης ως όρου για τον σεβασμό της ελευθερίας και των δικαιωμάτων των άλλων.

Οι παιδαγωγικές και πολιτικές προεκτάσεις της θέσης του Durkheim είναι προφανείς: οδηγούν περισσότερο σε ένα ηθικό ιδεώδες του πολίτη που υπακούει, μάλλον, παρά αποφασίζει ελεύθερα και με ευθύνη, εφόσον στην ουσία το υποκείμενο καλείται να υποταχθεί στη συλλογική ηθική, πράγμα για το οποίο ο Durkheim δέχτηκε την οξεία κριτική του Piaget.²⁴ Ταυτόχρονα, ο πολίτης, όπως είναι αντιληπτός από τον Durkheim, δεν μπορεί να διαφωνήσει εντελώς ελεύθερα πάνω στα ηθικά ζητήματα που αφορούν τη δημοκρατική κοινότητα, εφόσον, όπως δείξαμε, η ελευθερία είναι περιορισμένη από τη συλλογική ηθική.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αν και πολλές κριτικές προσεγγίσεις του ντικερμανού έργου έχουν επισημάνει ορισμένες αντιφάσεις ή ανακολουθίες του. Βλ. ενδεικτικά, E. A. Tiryakian, «Durkheim's 'Elementary Forms' as 'Revelation'», στο Buford, Rhea (επιμ.), *The Future of the Sociological Classics*, Allen & Unwin, Λονδίνο 1981, σ. 120 κ. ε.
2. E. Durkheim, *Sociologie et philosophie*, PUF, Παρίσι 1963, σ. 35-36.
3. E. Durkheim, *Éducation et sociologie*, PUF, Παρίσι 1989, σ. 59.
4. Στο ίδιο, σ. 87.
5. E. Durkheim, *Textes*, Éditions de Minuit, τ. 3, Παρίσι 1975, σ. 262.
6. Durkheim, *Éducation et sociologie*, ό.π., σ. 42-43.
7. Durkheim, *Textes*, ό.π., σ. 261, 371, 386.
8. E. Durkheim *L'évolution pédagogique en France*, PUF, Παρίσι 1969, σ. 367 κ.ε.
9. Στο ίδιο, 381-382
10. Durkheim, *Éducation et sociologie*, ό.π., σ. 50.
11. Στο ίδιο, σ. 99.
12. Στο ίδιο, σ. 60.
13. Στο ίδιο, σ. 162, 178.
14. E. Durkheim, *L'éducation morale*, PUF, Παρίσι 1974, σ. 92.
15. Στο ίδιο, σ. 93.
16. Στο ίδιο, σ. 96.
17. Στο ίδιο, σ. 99.
18. Στο ίδιο.
19. Στο ίδιο, σ. 63.
20. Στο ίδιο, σ. 90, 98.
21. Στο ίδιο, σ. 81.
22. Durkheim, *Textes*, ό.π., σ. 421.
23. Durkheim, *L'éducation morale*, ό.π., σ. 9.
24. J. Piaget, *Περί παιδαγωγικής*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.